

نکته ۵

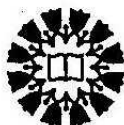
۱۶۰۸۲۵۱

تاریخ تطوّر نثر فارسی

دکتر سیروس شمیسا

تهران

۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: شمیسا، سیروس، ۱۳۲۸ -

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تطوّر نثر فارسی / سیروس شمیسا.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)،

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: سیزده، ۴۲۶ ص.

فروست: «سمت»؛ ۲۱۴۶. زبان و ادبیات فارسی، ۱۰۵.

شابک شومیز: ۲-۰۵۳۶-۰۲-۶۰۰-۹۷۸ ۲۱۰۰۰۰ ریال (شومیز)

شابک گالینگور: ۶-۰۵۴۱-۰۲-۶۰۰-۹۷۸ ۲۵۰۰۰۰ ریال (گالینگور)

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Siros Shamisa. The History of the Evolution of Persian Prose.

یادداشت: واژه‌نامه.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

موضوع: نثر فارسی - تاریخ و نقد

موضوع: Persian Prose Literature - History and Criticism

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده

تحقیق و توسعه علوم انسانی

The Organization for Researching and Composition of University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۲ ت ۸ ش ۳۸ PIR

رده‌بندی دیویی: ۸۰۰۹/۸ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۹۱۴۵۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

تاریخ تطوّر نثر فارسی

دکتر سیروس شمیسا (استاد دانشگاه علامه طباطبائی)

تصویر روی جلد: مسطر، موزه متروپولیتن، شماره ۱/۱۹۷۳

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۱۰۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: مشعر

قیمت: ۲۱۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و

عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)،

روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۴۴۲۴۶۲۵-۲

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman_samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا بخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۳	فصل اول: دري ادامه پهلوي
۸	۱- متن پهلوي
۸	۲- سرو قبادان و يدگي
۱۴	چيده اندرز پور و كيشان
۱۷	اندرزهاي پي پيشان
۱۹	دري به جاي پهلوي
۲۰	مختصات كلي نثر پيش از اسلام و دوره نخستين اسلامي
۲۱	بلاغت ايراني
۲۳	ديبري در ايران باستان
۲۵	لهجه ها و زبان هاي محلي
۲۹	برخي از مختصات زباني پهلوي
۲۹	مختصات آوايي
۳۱	مختصات نحوي
۳۲	مختصات لغوي
۳۳	نمونه در آميختگي
۳۵	فاصله بين نثر پهلوي و نثر فارسي
۳۷	تغير خط
۳۷	رطانات عجم
۳۹	خلاصه و نتيجه
۴۲	فصل دوم: نثر سبك خراساني يا مرسل
۴۲	نثر مرسل

۴۳	دوره سامانیان
۴۴	شعوبیه
۴۶	کتب تاریخی
۴۶	مقدمه شاهنامه ابومنصوری
۴۹	تاریخ بلعمی
۵۰	نبرد تن به تن خسرو پرویز با بهرام چوبینه
۵۶	کتب مذهبی
۵۶	ترجمه تفسیر طبری
۵۷	کتب علمی
۵۸	هدایا المتعلمین فی الطب
۵۸	باب قُطْرُب
۵۹	الابنیه من حقائق الادویه
۶۰	عُتَاب
۶۰	حدود العالم من المشرق الى المغرب
۶۱	گیلان
۶۱	غزنویان
۶۳	کتب علمی
۶۳	التفهیم لاوائل صناعة التنجیم
۶۴	حال ایشان اندر سعادت و نحوست نیست
۶۴	دانشنامه علایی
۶۵	خدمات بیرونی و بوعلی سینا به فارسی نویسی
۶۷	کتب عرفانی
۶۸	کتب تاریخی
۶۸	تاریخ سیستان
۶۸	نمونه‌یی از نثر کتاب
۶۹	سفرنامه ناصر خسرو
۷۱	نثر مرسل و ایجاز
۷۴	فصل سوم: نثر بینابین
۷۴	کشف المحجوب

۷۶	تاریخ بیهقی
۷۷	داستان امیر یوسف (برادر محمود) و طغرل
۸۱	[مجلس سلطان مسعود غزنوی در روز عید]
۸۴	مختصات نثر مرسل دوره دوم
۸۵	ادامه نثر مرسل در عهد سلجوقی
۸۶	قابوسنامه
۸۸	سیاستنامه
۹۰	اندر خروج مزدک
۹۳	فصل چهارم: نثر موزون یا شعر غیر عروضی
۹۴	اقزایل و سلیخ
۹۶	در آمیختگی شعر و نثر و غیر عروضی
۹۶	نمونه شعر پهلوی
۱۰۰	طبقات الصوفیه
۱۰۱	کشف الاسرار
۱۰۲	تفسیر نسفی
۱۰۲	ترجمه کهن قرآن
۱۰۳	ترجمه قرآن و وزن غیر عروضی
۱۰۳	رتبه الحیات
۱۰۵	فصل پنجم: نثر فنی
۱۰۵	دوره سلجوقیان
۱۰۹	نثر فنی
۱۱۱	موزه ادبیات ایران
۱۱۲	خبر، وصف
۱۱۳	وصف
۱۱۴	وصف مرغزار
۱۱۴	شعر منشور
۱۱۶	عرض هنر نه عرض خبر
۱۱۷	نویسندگان نثر فنی
۱۱۹	سیستم دفاعی زبان فارسی

۱۲۴	کلیله و دمنه
۱۳۲	مرزبان‌نامه
۱۳۵	اضطراب تأثیر
۱۳۹	روضة العقول
۱۴۲	نامه‌های منشیانه
۱۴۴	عُتْبَةُ الْکُتْبَةِ
۱۴۵	التوسل إلى التوسل
۱۴۵	مکاتیب سنایی
۱۴۶	منشآت خاقانی
۱۴۸	• سات، رشید و طواط
۱۴۹	سبب ریخی به نثر فنی
۱۴۹	ترجمه تاریخ یسنی
۱۵۲	راحة الم دور
۱۵۳	سبب نالغین، بن، تاب و کیفیت حال آن که چون بود
۱۵۵	فصل ششم: مقامه، نثر موزون، خنی
۱۵۵	مقامه نویسی
۱۵۷	مقامات حمیدی
۱۵۸	چند انتقاد
۱۶۹	مقایسه مقامه مضمریه و سکاجیه
۱۷۵	مقامه اسکندریه
۱۸۲	خاتمة الكتاب
۱۸۵	فصل هفتم: دو جریان آرایه‌بندی و عربی‌گرایی در قرن ششم
۱۸۵	شیفتگی به زبان و ادبیات عرب
۱۸۹	تزئین و آرایه‌بندی
۱۹۲	سندبادنامه
۱۹۴	راحة الارواح
۱۹۵	فصل هشتم: نثر ساده و بینابین قرن ششم
۱۹۵	کتب تاریخی

۱۹۵	مُجمل التواریخ و القصص
۱۹۵	پادشاهی هرمزد بن نوشروان دوازده سال بود
۱۹۶	تاریخ بخارا
۱۹۸	ذکر فتح بخارا و ظاهر شدن اسلام در او
۱۹۸	نوروزنامه
۱۹۹	آفرین موبد موبدان به عبارت ایشان
۲۰۰	آثار عرفانی و حکمی
۲۰۲	کیمیای سعادت
۲۰۲	اسرار التوحید
۲۰۵	نمونه‌یی از حکایات
۲۰۵	بذکر لاولیا
۲۰۶	نمونه‌ی از حکایات و اقوال (شطحیات) ابوالحسن خرقانی
۲۱۰	رسالة قناریه
۲۱۱	معارف بهاءید
۲۱۳	کتب مذهبی
۲۱۳	تفسیر ابوالفتح رازی
۲۱۴	نقض
۲۱۴	کتب علمی
۲۱۵	اندر علاج گردیدن سکت [= سگ] دیوانه
۲۱۵	عجایب المخلوقات
۲۱۶	نثر بینابین
۲۱۷	چهار مقاله
۲۱۷	محاکات فرخی
۲۱۹	فصل نهم: نثر فتنی در قرن هفتم
۲۱۹	نفثة المصدور
۲۲۶	داستان یار سپاهانی
۲۲۷	مرثیه جلال‌الدین خوارزمشاه
۲۲۸	شهاب‌الدین منشی / نورالدین منشی
۲۳۰	نفثة المصدور، مشکل و مبهم
۲۳۱	نمونه‌هایی از بلاغت نفثة المصدور

۲۳۴	خلاصه نفثة المصدور
۲۴۹	جهانگشای جوبنی
۲۵۱	وزیدن باد بی نیازی خداوند
۲۵۲	تاریخ و صاف
۲۵۳	نمونه‌یی از نثر او
۲۵۴	بلاغت نثر فنی
۲۵۷	فصل دهم: امتزاج دو نوع نثر موزون در قرن هفتم
۲۵۷	مرصد العباد
۲۵۷	در بیان آنک سبب نهادن این کتاب چه بود خاصه به پارسی
۲۶۰	گلستان
۲۶۶	فصل یازدهم: م مرسل و هم فنی
۲۶۶	المعجم فی معاییر الاشراج
۲۶۸	کتاب‌های عوفی
۲۷۰	فصل دوازدهم: ادبیات بعد از حداثه مغول
۲۷۰	تبعات حمله مغول
۲۷۵	در ذم مغولان
۲۷۷	فصل سیزدهم: نثر قرن هشتم
۲۷۷	کتب تاریخی
۲۷۸	جامع التواریخ
۲۷۹	تجارب السلف
۲۷۹	تاریخ گزیده
۲۷۹	کتب ادبی
۲۸۰	دستور الکاتب فی تعیین المراتب
۲۸۱	کتب عرفانی
۲۸۳	مناقب العارفین
۲۸۴	رساله فریدون سپهسالار

۲۸۵

[مولانا و وزغان]

۲۸۵

نزهة الارواح

۲۹۰

فصل چهاردهم: نثر قرن نهم (عهد تیموری و شاهرخی)

۲۹۰

مقدمه

۲۹۲

کتاب تاریخی

۲۹۳

روضه الصفا

۲۹۴

توزوک تیموری

۲۹۴

کتاب ادبی

۲۹۴

تأثیر الشعرا

۲۹۶

آثار جامی

۲۹۷

آثار راجع به شافعی و برواری

۲۹۷

سبک نثر قرن نهم

۲۹۸

فصل پانزدهم: نثر دوره نهم

۲۹۸

اوضاع کلی

۲۹۸

نثر این دوره

۳۰۱

کتاب ادبی

۳۰۱

تذکره نویسی

۳۰۳

فرهنگ نویسی

۳۰۴

دساتیر

۳۰۶

داستان نویسی

۳۰۷

ترجمه

۳۱۰

کتاب های تاریخی

۳۱۲

استعلام و توغل راقم در حقایق ادیان مختلفه و آرای متخالفه

۳۱۳

کتاب های مذهبی شیعه

۳۱۳

نسخ خطی

۳۱۴

کتاب تاریخی

۳۱۴

کتاب عرفانی

۳۱۴

کتاب ادبی

۳۱۴	ترجمه از عربی
۳۱۴	ترجمه از سانسکریت
۳۱۵	فصل شانزدهم: نثر دوره قاجار
۳۱۵	دوره افشاریه و زندیه
۳۱۶	نثر دوره اول قاجار
۳۲۵	ادبیات سیاسی
۳۲۶	نثر دوره مشروطه
۳۳۰	فصل هفدهم: نثر دوره معاصر
۳۳۱	نثر تحقیقی یا دانشگاهی
۳۳۴	مقاله نویسی
۳۳۵	ترجمه
۳۳۵	داستان نویسی
۳۳۹	جمالزاده
۳۳۹	صادق هدایت
۳۴۴	انواع نثر در دوره معاصر
۳۴۴	نمونه نثر علامه محمد قزوینی
۳۴۷	سره نویسی
۳۵۰	نثر فنی
۳۵۲	زندگینامه و خاطره نویسی
۳۵۴	طنزنویسی
۳۵۶	قضیه مرثیه شاعر
۳۵۸	فصل هجدهم: مباحثی دیگر در نظریه سبک و نثرنویسی
۳۵۸	تحصیلات و شغل
۳۶۱	تقلید
۳۶۲	آهنگ های نثر فارسی
۳۶۸	نثر مرسل موزون
۳۷۲	تأویل و تفسیر

۳۷۴	کتاب ادبی
۳۷۵	قدرت نویسندگی
۳۷۷	تغییرات مهم سیاسی و اجتماعی
۳۷۷	نثر و نظم
۳۸۰	بلاغت: سخن گفتن به مقتضای حال
۳۸۳	فصل نوزدهم: نثر بر حسب موضوع
۳۸۳	حماسه ملی
۳۸۴	داستان‌نویسی
۳۸۵	شرح داستان‌نویسی و تذکره
۳۸۶	منظومات
۳۸۸	علوم ادبی
۳۸۹	تاریخ‌نویسی
۳۹۰	کتاب عرفانی
۳۹۲	کتاب مذهبی
۳۹۳	کتاب علمی
۳۹۴	اخلاق و اندرز و حکمت
۳۹۵	هزل و انتقاد
۳۹۶	انواع دیگر
۳۹۷	فهرست منابع
۴۰۲	فهرست لغات
۴۰۷	فهرست کتاب‌ها
۴۱۵	فهرست نام‌ها

پیشگفتار

این کتاب مروری مختصر بر داستان نثر فارسی است و دورنمایی از تاریخ دراز نثر فارسی را نشان می‌دهد. البته گاهی مطالبی به صورت مفصل آمده است، مثل معرفی مقامات ادبی یا نکته‌المصدر، زیرا این کتب در دوره دکتری ادبیات فارسی به درس خوانده می‌شوند. یا توضیح این که دری ادامه همان زبان پهلوی است که چندان بر همگان روشن نیست، و غیره. چون قبلاً سبک‌شناسی نثر را نوشته‌ام و مسائل فنی را در آن توضیح داده‌ام در این کتاب جزئیات بحث‌ها مثلاً مختصات زبانی را جز به صورت کلی توضیح نداده‌ام. پس ما این است که خواننده آن کتاب را همراه با این کتاب مطالعه خواهد کرد. البته در این کتاب بحث‌هایی آمده است که به این صورت تفصیلی در سبک‌شناسی نثر نیست، از جمله بحث نثر پهلوی. امروزه معمولاً دانشجویان ادبیات فارسی با زبان‌های باستان ایران چندان آشنا نیستند، اما من مطلب را به نحوی مطرح کرده‌ام که اگر کسی پهلوی هم نداند باز برایش قابل استفاده باشد.

بدیهی است که داستان نثر فارسی که نیمه‌قرن هجری ساله دارد داستان مفصلی است. هر کتاب مهمی را اگر می‌خواستیم از جوانب مختلف توضیح دهیم حجم کتاب حاضر به چند برابر می‌رسید. فقط داستان نثر فارسی معاصر که مثلاً رمان‌نویسی را هم دربر می‌گیرد کتابی قطور خواهد شد. باری چه می‌است که اسم و شرح همه کتاب‌ها در این کتاب نیست (در همین چند دهه اخیر نسخه‌های خطی بسیاری تصحیح و چاپ شده است) اما به مهم‌ترین و معروف‌ترین آن‌ها حتماً اشاره شده است.

داستان نثر فارسی را به چند گونه می‌توان روایت کرد، مثلاً از دید نوع: نثر تاریخی، عرفانی، ادبی، مذهبی ... این نوع بررسی بیشتر شبیه به بررسی‌های انواع

ادبی می‌شود که تکیه آن بیشتر بر محتواست. طرز دیگر، روایت با توجه به نقاط عطف تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران است. مثلاً نثر قبل از حمله مغول، بعد از حمله مغول، نثر دوره صفویه، نثر دوران مشروطیت ...

اما من به دلایل متعددی تا حدودی همان شیوه مرسوم سنتی را برگزیدم (و کم و بیش فضای فرهنگی هر دوره را در نظر گرفتم)، زیرا در این شیوه با اختصار بیشتری می‌توان بحث کرد، مختصات سبکی هر دوره را گفت، و انواع نثرها را مطرح کرد.

مان‌طور که لئو اسپیتزر گفته است: «سبک‌شناسی پلی است میان تاریخ ادبیات و زبان‌شناسی». زبان‌شناسی در مطالعه ما، عمده توجه به مختصات زبانی (به‌ویژه فارسی کهن) در دوره‌های مختلف است. مختصات زبانی فارسی کهن را شادروانان بهار و خانلاری تکر کرده‌اند. من هم در کلیات سبک‌شناسی آورده‌ام. در بحث از کتاب یا آوردن نمونه نثر کوشیده‌ام که مطالب مهم آن‌ها برجسته شود، مثلاً در نامه‌های اقبال، بحث‌های مهم سبک‌شناسانه است یا راوندی مخالفتی اعتقادی با برخی از نمادساز دینی دارد. لذا نمونه نثرها و نقل قول‌ها از کتب باید حتماً خوانده شود چون در آن‌ها مطالبی است که من (به جهت رعایت اختصار) وارد آن مباحث نشده‌ام.

در پایان کتاب به برخی از مسائل کلی نثر فارسی به لحاظ سبک‌شناسی و نقد ادبی اشاره کرده‌ام که هر چند مختصر است اما می‌تواند راهنمائی باشد. امید است با مطالعه این کتاب نمای کلی و نسبتاً جامعی از تاریخچه نثر فارسی در ذهن خواننده مجسم شود.